

حضرت عبدالعظیم (ع)

و شهر ری

در سفرنامه ها

محسن صادقی

در این پژوهش بیش از دویست سفرنامه بررسی شد که از میان آنها تنها بیست و سه سفرنامه مطالب مفیدی درباره حضرت عبدالعظیم و شهر ری داشتند. و بقیه یا هیچ مطلبی نداشت یا مفید نبود و یا فرصت و امکان نقل از آنها دست نداد. البته بدیهی است که نگارنده به بسیاری از سفرنامه ها دسترسی نداشته و تتبع وی ناقص است.

این سفرنامه ها، بیش تر متعلق به فرنگیان است و معدودی هم از آن ایرانیان. فرنگیان در سفرنامه های خود بیش تر از آثار باستانی ری و عظمت و شکوه گذشته ری داد سخن داده اند. و البته گاهی هم نیم نگاهی به حضرت عبدالعظیم (ع) و چهره مذهبی ری انداخته اند.

ظاهر آ تاکنون پژوهشی موازی این کار صورت نگرفته است، البته یک عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «ری از دیدگاه سیاحان» تدوین شده که به نظر می رسد کار شتابزده ای است. این پایان نامه در دفتر کتابخانه حضرت عبدالعظیم رؤیت شد.

این نوشتار در دو بخش عرضه می شود: بخش اول، شامل سفرنامه هایی است که نگارنده دیده و دورنما و شمایی از مطالب آنها در اینجا آمده است. در بخش دوم تنها مشخصات کتابشناختی سفرنامه های دیگر آمده است. بعضی از سفرنامه های بخش دوم را نگارنده دیده اما فرصت و امکان استفاده از آنها را نیافته است. بعضی دیگر نیز از کتاب مأخذشناسی حضرت عبدالعظیم و شهر ری نقل شد.

شایان ذکر است که تفصیل این مقاله که شامل مطالب سفرنامه ها هم هست در مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم (ع) چاپ می شود. البته در اینجا نشانی مطالب مندرج در سفرنامه ها در پاورقی ها آمده است.

*

گفته شده است: تاریخ راستین هر سرزمین را در سطر سطر صفحات جهانگردان واقع بین و یا در لابه لای کلمات خاطرات و یادداشت های اشخاص و دولتمردان بی غرض بایست جست و جو کرد. البته باید در نظر داشت که این گونه نوشته ها، بخصوص سفرنامه ها از اطلاعات ناقص و داوری های ناروا خالی نیست و تنها پس از پژوهش و تطبیق منابع مختلف موجود با این آثار، می توان اظهار نظر کرد. خلاصه آنکه باید آنها را از اسباب و مأخذ تحقیق به شمار آورد، نه از کتب مبتنی بر پژوهش.

اما یک نکته را نباید از نظر دور داشت و آن اینکه بدانیم حدیث دیگران در مورد اوضاع سیاسی - اجتماعی شهر و دیار ما چیست و آنها ما را چگونه می بینند.

قدیم ترین سفرنامه به جامانده در مورد شهر ری از ابودلف است که در سال ۳۴۱ نگارش یافته است. و البته قدیم ترین سفرنامه فرنگی نیز از آن کلاویخو است که در سال ۱۴۰۴م / ۸۰۶ ق از ری گذشته و در سفرنامه خود از آنجا سخن گفته است.

۱. سفرنامه ابودلف^۱ ۳۴۱ق/۹۵۲م

سفرنامه ابودلف قدیم ترین سفرنامه ای است که درباره شهر ری مطالبی دارد. او در سال ۳۴۱ق از ری دیدار کرده است. ابودلف مسجد جامع شهر و دژ محکمی که «رافع بن هرثمه» آن را بنا نموده و آن وقت ویران شده بوده را وصف می کند.

همچنین تعجب خود را از زندان بزرگ و هولناکی که اطراف آن را دریاچه بسیار عمیقی قرار گرفته، ابراز می دارد.

ابو دلف هوش مردم ری را می ستاید و از جریش بن احمد دانشمند ثروتمندی که یک هزار قریه ملک داشته یاد می کند. نیز از آب های گوارا اما آلوده ری و پارچه های معروف آنجا و قریه ای به نام قصران که شامل کوه های بسیار بلند است و مردم آنجا از فرستادن خراج برای شاه خودداری می کنند یاد می کند.

۲. سفرنامه کلاویخو^۲ ۱۴۰۴م/۸۰۶ق

کلاویخو شاید قدیم ترین سیاح فرنگی است که از ری دیدار کرده است. او رئیس تشریفات سلطنتی اسپانیا و سفیر هانری سوم، پادشاه کاستیل در اسپانیا است به هنگامی که وی به سفارت نزد تیمور می رفت، در روز سه شنبه هشتم ژوئیه ۱۴۰۴ میلادی - مطابق با روزهای آخر سال ۸۰۶ هجری - ری را دیده است. او درباره تهران می نویسد:

تهران در ناحیه ای واقع است که به نام ری معروف است. این ناحیه فوق العاده پهناور و حاصلخیز است و در قلمرو حکومت داماد تیمور است.

کلاویخو در هنگام عبور از ری، بناهای شهری عظیم را می بیند که متروک مانده و ویران گشته است. اما بسیاری از برج های آن هنوز هم برپاست و خرابه های چند مسجد هم در آن دیده می شود. سپس می گوید:

این آثار همان شهر ری است که در گذشته بزرگ ترین شهر همه آن منطقه بود. اما اکنون دیگر این شهر به کلی خالی از سکنه است.

۳. سفرنامه شاردن^۳ ۱۸۷۱ به بعد

شاردن فرانسوی در زمان پادشاهی شاه عباس دوم و پسر و جانشینش شاه سلیمان سه بار به ایران سفر کرد و افزون بر دوازده سال در این کشور بسر برد.

او نیز مانند بعضی سیاحان دیگر، مبهوت عظمت ری باستان شده، آنجا را عظیم ترین شهرها، عروس جهان و باب الابواب زمین می نامد و به تفصیل درباره تاریخ بنا و بانی این شهر و از شکوه و آبادانی و نیز خرابی این شهر در دوره های مختلف سخن

می گوید و در پایان می نویسد:

شهری زادگاه دانشمندان بزرگی بوده، و طی قرون علمای بزرگی در دامان خود پرورده است که مایه افتخار و سرافرازی مشرق زمین بل جامعه بشری است. و نیز آورده اند در دوران عظمت این شهر در مسجدهای بزرگش پانصد چراغ فلزی از انواع مختلف تا بامداد روشن بوده، و در مساجد کوچک نیز صد شعله چراغ می سوخته است.

۴. سفرنامه اولیویه^۴ ۱۷۹۶م

سفرنامه اولیویه یکی از متون مهم تاریخ ایران در مقطع حساس تغییر سلطنت آغا محمد خان قاجار به فتحعلی شاه است. اصل آن به زبان فرانسه و در شش جلد است. جلد سوم همین اثر مربوط به ایران است که محمد طاهر میرزا، پسر اسکندر میرزای ولیعهد آن را به فارسی ترجمه کرده است.

اولیویه به دنبال خرابه های شهر «ری» یا «رایا» می گردد و آنها را نمی یابد. او از محمد بن زکریا رازی نام می برد که در قرن دهم میلادی در ری می زیسته است.

نیز به گل و گیاه نیز علاقه مند است و چندین نوع از آنها را که در ری دیده می چیند و با خود می برد.

۵. سفرنامه اصفهان و کاشان و قم و طهران^۵ ۱۲۲۷ق

میرزا صالح شیرازی به همراه سرگور اوزلی و هیأت همراه او در اوایل سال ۱۲۲۷ق از شیراز به اصفهان آمد و پس از آنجا به کاشان و قم و تهران رسید. او گزارش سفر و وضع شهرهای مذکور را در رساله ای نوشت که بعدها سرگور اوزلی چکیده آن را در روزنامه سفر خود به انگلیسی مندرج ساخت. جناب ایرج افشار اصل این رساله را یافته و چاپ کرده است.

۱. سفرنامه ابودلف در ایران (در سال ۳۴۱ هجری)، ابودلف، ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی، تعلیقات و تحقیقات: ولادیمیر مینورسکی، چاپ اول، تهران، زوآر، ۱۳۵۴، ص ۷۲-۷۶.

۲. سفرنامه کلاویخو، کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، ویرایش دوم، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶، ص ۱۷۶.

۳. سفرنامه شاولیه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، چاپ اول، تهران، توس، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۱۶-۵۱۸.

۴. سفرنامه اولیویه: تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوران آهازین عصر قاجاریه، اولیویه، تصحیح و حواشی: غلامرضا ورهرام، ترجمه محمد طاهر میرزا، چاپ اول، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۱، ص ۱۰۴-۱۰۵.

۵. سفرنامه اصفهان و کاشان و قم و تهران، میرزا صالح شیرازی، به کوشش ایرج افشار، چاپ شده در میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، قم، کتابخانه بزرگ آیه الله العظمی مرعشی، ۱۳۷۷، ج ۷، ص ۲۷۷-۲۷۸.

میرزا صالح در اینجا درباره بنا و بانی شهر ری و تعداد جمعیت و آثار باستانی آنجا سخن گفته است. او از شیخ نجم‌الدین دایه در مرصاد العباد نقل می‌کند که «در فتنه جنگیزی از ری هفتصد هزار مردمان معتبر شهید شدند» و همین را در وصف آبادی ری قدیم کافی می‌داند.

۶. سفرنامه بارون فیودور کروف^۶ ۱۸۳۴-۱۸۳۵ م

فیو دور کروف پیش‌تر مبهوت عظمت گذشته شهر ری شده و با ناباوری آمار و ارقام خیابان‌ها و خانه‌ها و مساجد و حمام‌ها و مناره‌ها و کاروانسراهای ری را آرایه می‌دهد.

در پایان نیز داستان نقش باستانی در روی تخته سنگی در اطراف شهر ری را نقل می‌کند که فتح‌علی شاه آن را محو کرده و به جای آن نقش خود را سوار بر اسب حکاکی کرده است!

۷. خاطرات لیدی شیل^۷ ۱۸۵۰ م

خانم لیدی شیل، همسر وزیر مختار انگلیس در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه، در اکتبر ۱۸۵۰ م در ایران بوده است، او پیش‌تر به آثار باستانی شهر ری از قبیل برج فخرالدوله، برج طغرل، حجاریهای چشمه علی و قلعه گبری پرداخته است. البته در پایان نیم‌نگاهی هم به بارگاه شاه عبدالعظیم دوخته «که از نوادگان حضرت محمد(ص) و زیارتگاه مشهوری است که مورد توجه فراوان مردم تهران بوده و برای مجرمین نیز محل تحصن شمرده می‌شود».

۸. روزنامه وقایع سفر کربلای معلی^۸ ۱۲۷۲ ق/ ۱۸۵۵ م

نویسنده که نامش معلوم نشده، از نزدیکان ناصرالدین شاه است که در ۱۲۷۲ ق نگارش یافته است. نویسنده، که مقصدش کربلا است، از تهران به سمت شاه عبدالعظیم به راه می‌افتد، از سرکوه شعاع گنبد مبارک را می‌بیند و به عمر و دولت شاه دعا می‌کند که چنین علامتی بنا کرده است. همچنین در وصف شهر ری، آنجا را قصبه‌ای با چهارصد خانوار می‌داند، در جلگه و صحرائی که اطراف آن زراعت و آبادی و بعضی قلعه‌جات است. در وصف بارگاه حضرت عبدالعظیم (ع) هم می‌نویسد:

زیاده از حد صفا و روح دارد که هر کس داخل آنجا می‌شود فرحناک می‌شود؛ خود گنبد هم طلاست، بهشت برین است.

۹. سفرنامه عضدالملک به عتبات^۹ ۱۲۸۳ ق/ ۱۸۶۶ م

عضدالملک در زمان ناصرالدین شاه حامل خشت‌های طلای اهدایی به عتبات عالیات است. در بین راه به آستانه مقدسه حضرت وارد

می‌شود. او در وصف آستانه عبدالعظیم می‌نویسد:

آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم (ع) مستغنی از وصف است؛ زیرا در جلالت قدر آن بزرگوار این یک بیان کافی است که «من زار عبدالعظیم بری کمن زار الحسین (علیه السلام) بکربلا». و همچنین آبادی آنجا از تعریف مستغنی است که از کثرت جمعیت و وفور نعمت و صفای آب و لطافت هوا، از توجهات خاطر خطیر همایونی، بعد از عتبات عالیات، امروز از تمام بقاع باروتق تر است.

۱۰. سفرنامه پنجامین^{۱۰} ۱۸۸۲-۱۸۸۵ م

پنجامین سفیر امریکا در ایران (۱۸۸۲-۱۸۸۵ م) نیز چون دیگر سیاحان فرنگی از ری باستان و جمعیت یک میلیونی آن در گذشته یاد می‌کند. در ادامه از برج طغرل سخن می‌گوید و آن را آرامگاه خلیل سلطان، نواده تیمور لنگ و معشوقه اش شادالملوک می‌داند. همچنین به گورستان زردشتیان یا همان قلعه گبرها اشاره می‌کند.

در پایان مزارها و بقعه حضرت عبدالعظیم را «مورد احترام

۶. سفرنامه بارون فیودور کروف، ۱۸۳۴-۱۸۳۵، بارون فیودور کروف، ترجمه اسکندر ذبیحان، چاپ اول، تهران، فکر روز، ۱۳۷۲، ص ۲۱۴-۲۱۶.

۷. خاطرات لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، چاپ دوم، تهران، نشر نو، ۱۳۶۸، ص ۱۲۳-۱۲۵.

۸. روزنامه وقایع کربلای معلی، به کوشش شیخ علی مختاری رضوان شهری، چاپ شده در میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، دفتر اول، قم کتابخانه آیه الله مرعشی، ۱۳۷۳، ص ۷۴.

۹. سفرنامه عضدالملک به عتبات، علیرضا عضدالملک، به کوشش حسن مرسلونده، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۰، ص ۲۶-۲۵.

۱۰. سفرنامه پنجامین، نخستین سفیر ایالات متحده امریکا در ایران، س-ج. و. پنجامین، ترجمه محمد حسین کردبچه، چاپ دوم، تهران، جاویدان، ۱۳۶۹، ص ۵۲-۵۵. همین کتاب با مشخصات زیر هم ترجمه و چاپ شده است:

ایران و ایرانیان: خاطرات و سفرنامه ساموئل گرین ویلز پنجامین، ترجمه آوانس خان مساعد السلطنه، به اهتمام رحیم رضا زاده ملک، چاپ اول، تهران، گلپانگ، ۱۳۶۳.

را چنین تصویر کرده است :

هر شهر ایرانی اگر با داشتن بقعه امامزاده ای سرافراز و بنابراین محل زیارت و مورد علاقه مردم نباشد کارش لنگ خواهد بود. از این بابت، خوشبختانه تهران بقعه شاه عبدالعظیم را دارد.

کرزن زائران حضرت عبدالعظیم را در سال، سیصد هزار نفر می داند. و از این که حضرت عبدالعظیم مورد توجه خاص زنان است احتمال داده که «دیر زمانی پیش از ظهور اسلام هم آن جا محل با حرمتی به شمار می رفته و مزار بانویی از زمره مقدسان بوده.»
کرزن سپس به تفصیل به بحث درباره خرابه های ری می پردازد و آن را «قابل توجه تر از زیارتگاه» می داند.

۱۳. بیست سال در ایران ۱۳ ۱۸۹۱ - ۱۹۱۰ م

جان ویشارد، شهری را «به خاطر آثاری که از ری باستان دارد و دیگر به لحاظ اینکه زیارتگاه مسلمانان، مقبره شاه عبدالعظیم در آنجا است و نیز تنها برج خاموشی (دخمه) که در مرکز ایران در شش میلی جنوب تهران هنوز برپا ایستاده، از اهمیت ویژه ای برخوردار» می داند.

از تهران تا شهرری را با قطار (ماشین دودی) طی می کند و مشاهدات خود را از درون قطار شرح می دهد. تا به «مزار شاه عبدالعظیم، قبله گاه هزاران زائر مسلمان» می رسد. در آنجا در باغ ییلاقی طبیب پاکنهادی میهمان می شود. در پایان نیز به برج خاموش (قلعه گبرها) سری می زند و به شرح مشاهداتش می پردازد.

۱۴. تصویرهایی از ایران ۱۴ ۱۸۹۲ م

گرتروبل به تاریخ ایران از ورود آریه ها و بنای شهرری اشاره کرده و بسیار هنرمندانه و ادیبانه ری باستان و بخصوص قلعه گبرها و به تعبیر خودش «برج خاموشی» را به تصویر کشیده است. به بخشی از نوشتارش توجه کنید :

از دورترین قله های مقابل، برج خاموشی نمایان است، گویی درخششی طنزآمیز است که بیهودگی دوران شور و اشتیاق را

۱۱. یک سال در میان ابرتهان، ادوارد براون، ترجمه ذبیح الله منصور، چاپ دوم، دو جلد، تهران، کانون معرفت، ۱۳۴۴، ص ۲۲۷-۲۲۸.

۱۲. ایران و قسبه ایران، جرج. ن. کرزن، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳، دو جلد، ج ۱، ص ۴۵۷-۴۶۵.

۱۳. بیست سال در ایران، جان ویشارد، ترجمه علی پیرنیا، چاپ اول، تهران، نوین، ۱۳۶۳، ص ۱۱۴-۱۱۸.

۱۴. تصویرهایی از ایران، گرتروبل، ترجمه بزرگمهر ریاحی، چاپ اول، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳، ص ۲۴-۲۸.

خاص شیعیان» می داند و می نویسد :

بزرگ ترین زیارتگاه های ایران بقعه حضرت امام رضا در مشهد است و بعد از مشهد معروف ترین زیارتگاهها شاه عبدالعظیم است که نزدیک پایتخت است و هر ساله در حدود سیصد هزار نفر از مردم تهران به زیارت آنجا می روند. اغلب مردم تهران عادت دارند که روزهای جمعه به زیارت شاه عبدالعظیم بروند. بقعه حضرت عبدالعظیم دارای گنبدی طلایی است که از فواصل دور دست در زیر اشعه خورشید می درخشد و چشم را خیره می کند. البته چنانکه مترجم نیز به درستی تذکر داده است، گویا بنجامین آستانه حضرت معصومه (س) را در قم از نظر انداخته است.

۱۱. یک سال در میان ایرانیان ۱۱ ۱۸۸۷ - ۱۸۸۸ م

ادوارد براون در «یک سال در میان ایرانیان» برخلاف سیاحان دیگر، تنها به حضرت عبدالعظیم پرداخته است. او در این باره می نویسد :

شاه عبدالعظیم یکی از اماکن متبرکه، و هم «بست» می باشد. یعنی مقصرین اگر وارد آن مکان مقدس شوند از تعقیب مصون هستند.

سپس درباره انواع بست نشینی و اینکه بست نشینی تنها مخصوص جرم های سبک است نه جرایمی مثل قتل. این سیاح وقتی می خواهد وارد حرم حضرت عبدالعظیم شود، مانعش می شوند و جلوش را می گیرند.

۱۲. ایران و قضیه ایران ۱۲ ۱۸۸۹ م

لرد کرزن با همه طنز و کنایه هایی که نسبت به ایرانیان آورده، پاره ای اظهار نظرهای متصفانه نیز دارد، از جمله در فصل آخر نوشته :

ایرانیان که قوم و مردمی ممتازند و در سرزمین خود از روزگاران بسیار دراز شهریاری و زبان و دین و آداب و شخصیت خاص به خود داشته اند، دلیل ندارد آزادی خویش را از دست بدهند و فرمان دولتی بیگانه را گردن نهند.

بارگاه شاه عبدالعظیم و ویرانه های ری برای لرد کرزن جالب توجه اند. کرزن علاقه زاید الوصف مردم ایران به امامزادگان

به زندگان یادآوری می کند. زیرا این برج نخستین منزل سفر توان فرسای مردگان است؛ در اینجا آنان پوشش گوشین را به دور می افکنند تا استخوانهایشان فارغ از بیم آلوده ساختن خاک در این عنصر مقدس بیارامد، و روانشان با گذشتن از هفت دروازه سیارات به آتش مقدس خورشید برسد.

برج سقف ندارد، و در داخل آن در ده یا دوازده پایی از لبه بالای دیوار، سکویی گچی ساخته شده است که بدن مردگان را بر آن می گذارند تا آفتاب و لاشخورها آنها را از میان ببرند.

و هنگام ترک قلعه گبرها یا «برج خاموشی» می نویسند:

همچنان که می تاختیم، باد همه‌گر و زمین بارور فریاد می زدند: «زندگی! زندگی! زندگی! بخشنده! باشکوه! پیری از ما دورباد، مرگ دورباد؛ مرگ را بر فراز کوه‌های خشکش رها کرده بودیم تا از زانی شهر ارواح و اعتقادات کهنه باشد. از آن ما است دشت پهناور و بیکران، از آن ما است زیبایی و تازگی صبحگاه، از آن ما است جوانی و شادی زندگی.

۱۵. سفرنامه سرپرسی سایکس ۱۵ ۱۸۹۳م

ژنرال سرپرسی سایکس از خرابه‌های ری در سه میلی تهران بازدید کرده و «جز دیوارهای مخروب و بی ریخت و بدقواره» چیز دیگری در آنجا مشاهده نکرده؛ البته به دنبال آن چنین استدراک می کند: «ولی اگر در این خرابه‌ها حفاری نمایند اشیای نفیس و آثار خوبی به دست خواهد آمد».

سایکس در آخر اشاره‌ای به طمع عمر سعد به حکومت ری می کند و سه بیت از اشعار او در هنگامی که به امر یزید کمر به قتل امام حسین (ع) بسته بود، آورده است.

۱۶. سفرنامه جکسن ۱۶ ۱۹۰۳م

جکسن بیش تر به ری باستان و آثار تاریخی آن پرداخته و به تفصیل عبارات اصطخری و ابن حوقل را از روزگار آبادانی شهر ری نقل کرده است. همچنین عبارات کرپورتر، سیاح انگلیسی در توصیف خرابه‌های شهر ری - که یک قرن پیش از جکسن به ری آمده - را نقل کرده است.

جکسن درباره حضرت عبدالعظیم به اشاره‌ای می گذرد و می نویسد:

برای ایرانیان، ری امروز یعنی محلی که کنار آستانه حضرت عبدالعظیم قرار گرفته است. سالانه هزاران نفر به زیارت حضرت عبدالعظیم می روند که در حرم آن،

ناصرالدین شاه فقید را در ۱۸۹۶ میلادی (۱۳۱۳ ق) به قتل رساندند.

در میان سفرنامه‌هایی که نگارنده تاکنون دیده، این سفرنامه بیش ترین مطالب را درباره ری باستان آورده است و از این نظر اهمیت دارد.

۱۷. به سوی اصفهان ۱۷ ۱۹۰۴م

سفرنامه پیر لوتی، رمان نویس فرانسوی، در سال ۱۹۰۴ م منتشر شده است.

شعاع گنبد زرین و درخشان حضرت عبدالعظیم نویسنده را به یاد گنبد حضرت معصومه می اندازد. در همین جا بست نشینی مقصران و بزهکاران و کشته شدن ناصرالدین شاه در حرم عبدالعظیم را یادآوری می کند و از شهر ری می گذرد.

۱۸. ایران امروز ۱۸ ۱۹۰۶-۱۹۰۷م

اوژن اوین وزیر مختار دولت فرانسه در ایران در سالهای ۱۹۰۶-۱۹۰۷ م در ایران بوده است. او هنگامی که از تهران به سوی اصفهان می رفته از «قلعه گبری» که آن را «برج سکوت» نامیده، خرابه‌های ری باستان و «بی بی شهربانو» سخن گفته است.

آن گاه درباره حضرت عبدالعظیم می نویسد:

در میان سبزی‌ها و درختانی که از آبهای جاری از «توجال» سیراب می شوند، مناره‌های کاشی پوش و گنبد طلایی «شاهزاده عبدالعظیم (ع)» مشاهده می شود. این شخصیت مقدس از اعقاب امام حسن است. او هم مانند صدها سید دیگر، از دست شکنجه و آزاری که علیه اولاد علی (علیه السلام) در سرزمین

۱۵. سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس پایه هزارمیل در ایران، سرپرسی سایکس، ترجمه حسین سعادت نوری، چاپ اول، تهران، لوحه، ۱۳۶۳، ص ۲۰۸.

۱۶. سفرنامه جکسن، ایران در گذشته و حال، ابراهم و. ویلیام جکسن، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، چاپ دوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۷، ص ۴۸۲-۴۹۵.

۱۷. سفرنامه به سوی اصفهان، پیر لوتی (۱۹۲۳ م)، ترجمه بدرالدین کتابی، مقدمه محمد مهربار، تهران، اقبال، ۱۳۷۲.

۱۸. ایران امروز، اوژن اوین، ترجمه و حواشی و توضیحات: علی اصغر سعیدی، چاپ اول، تهران، کتاب فروشی زوکار، ۱۳۶۲، ص ۲۷۰-۲۷۱.

در آنجا بین خرده ریزها به جست و جو می پرداختند و به صورتی تصادفی به حفاری دست می زدند. اما از آن هنگام که مظفرالدین شاه در سفر خود به پاریس پس از صرف ناهار لذیذی و عده امتیاز انحصاری حفاری را در سراسر ایران به فرانسوی ها داد، همیشه سفیر فرانسه بانگاه های متجسس خود نگران بود که مبادا هیئت های سیاسی در گردش های روز یکشنبه خود به این حق انحصاری تخطی کند.

در زمان اقامت بلوشر، «اریش شمید» باستان شناس امریکایی با عده ای از همکارانش وارد تهران شده و در خرابه های ری به تفحص و حفاری پرداخته اند.

بلوشر که خود در جریان این کاوشها بوده می گوید:

تا هنگامی که من در تهران بودم و می توانستم جریان حفاری را تعقیب کنم، فقط اشیایی از دوره اسلامی به دست آمد. هم سفال های بسیار زیبا و هم سکه های طلا به تعداد زیاد. به طوری که معمای محل واقعی شهرری در زمان اشکانیان همچنان ناگشوده ماند.

*

۱. ایران در ۱۸۳۹ - ۱۸۴۰ م (۱۲۵۵ - ۱۲۵۶ ه.ق): سفارت

فوق العاده کنت دوسرسی

ترجمه: احسان اشراقی، چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲ ش، ص ۱۵۰-۱۵۳.

۲. سفرنامه آرنولد آرتور، ۱۸۳۳ - ۱۹۰۲ م

به زبان انگلیسی با عنوان: عبور از ایران با کاروان، چاپ لندن، ۱۸۷۷ م، ج ۱، ص ۲۴۹ - ۲۶۶ و ۲۶۷ - ۲۸۶.

۳. سفرنامه ابن حوقل: ایران در «صورة الارض»

ابوالقاسم محمد بن حوقل (م ۳۶۷ ق)، ترجمه و توضیح:

۱۹. سفرنامه اصفهان، عبدالحسین کاشانی، ملک المورخین، به کوشش رسول جعفریان و عارف رمضان، چاپ شده در میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، دفتر سوم، قم، کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی، ۱۳۷۵، ص ۲۵.

۲۰. سفرنامه قم (از زینجان تا قم)، آیه الله سید احمد شبیری زنجانی، به کوشش سید جواد شبیری، چاپ شده در میراث اسلامی ایران، به کوشش رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۷، دفتر نهم، ص ۶۱۴ - ۶۲۱.

۲۱. سفرنامه صفاء السلطنه نائینی (تحفة القراء)، میرزا علی خان نائینی (صفاء السلطنه)، به اهتمام محمد گلین، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۶، ص ۹۶ - ۹۷.

۲۲. سفرنامه ریچاردز، فرد ریچاردز، ترجمه مهین دخت صبا، چاپ دوم، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۹، ص ۳۴۷.

۲۳. سفرنامه بلوشر، ویرت فون بلوشر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چاپ دوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۹، ص ۲۴۱ - ۲۴۳.

اعراب آغاز شده بود، به ایران گریخته... و برای خود پناه جسته و در همان جا نیز به قتل رسیده است.

۱۹. سفرنامه اصفهان ۱۹۱۳ ق/ ۱۳۳۲ م

عبدالحسین کاشانی، ملک المورخین، در این سفرنامه که در سال ۱۳۳۲ ق نوشته شده از تهران به سوی اصفهان حرکت می کند و در میان راه ضریح حضرت عبدالعظیم را زیارت می کند و به راهش ادامه می دهد.

۲۰. سفرنامه قم ۱۳۳۵ ق

جنگل مولی یا سفرنامه قم شرح ماجرای سفر آیه الله العظمی سید احمد حسینی زنجانی در جوانی به قصد آستان بوسی حضرت معصومه (ص) است.

ایشان در میان راه در هنگام اقامت در تهران به زیارت شاه عبدالعظیم می رود و مختصری در فضایل عبدالعظیم و تاریخ حیات و ممات ایشان می نگارد. دو روز بعد باز به زیارت آن حضرت و از آنجا به زیارت مزار شیخ صدوق می رود و در اینجا جریان کشف جسد سالم ایشان در زمان فتحعلی شاه را به نقل از روضات الجنات و استادش آقا شیخ زین العابدین زنجانی نقل می کند.

۲۱. سفرنامه صفاء السلطنه نائینی ۱۲۹۹ - ۱۳۰۰ ش

صفاء السلطنه نائینی در سلخ شوال سال ۱۳۰۰ ق در زاویه مقدسه نماز صبح را به جا می آورد و خدا را شکر می کند که زنده مانده و یک بار دیگر به زیارت حضرت عبدالعظیم آمده است. آن گاه از عمارات عالیه که در زمان ناصرالدین شاه (شاه وقت) در آنجا بنا شده سخن می گوید.

۲۲. سفرنامه فرد ریچاردز ۱۹۲۶ م/ ۱۳۰۵ ش

فرد ریچاردز تنها در چند سطر به توصیف بقایای شهرری که «وقتی پایتخت ماد قدیم بوده و زمانی یک میلیون جمعیت داشته» پرداخته است. او از روی تپه های خاکی بقایای شهرری، «گنبد طلایی زیارتگاه حضرت عبدالعظیم یا «شهر بست» را می بیند، همان شهرری که ناصرالدین شاه در آن به قتل رسید و خونش را به گردن بهایی ها انداختند».

۲۳. سفرنامه بلوشر ۱۹۴۹ م

بلوشر نیز چون اکثر سیاحان فرنگی به ری نگاه باستان شناسانه دارد. او خود فاش می کند که:

در ایام قدیم رسم بر این بود که یکشنبه ها هیئت های سیاسی مقیم تهران گردش های سواره به شهرری ترتیب می دادند و

جعفر شمار، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶ ش، ص ۱۱۵ و ۱۲۰-۱۲۱

۳. سفرنامه ادوارد بیک هاوس، ۱۸۸۳ م

با عنوان روزنامه اقامت سه ساله یک دیپلمات در ایران، چاپ لندن، ۱۸۶۴، ج ۱، ص ۲۴۶-۲۷۵.

سه سفرنامه اخیر در فهرست توصیفی سفرنامه های انگلیسی موجود در کتابخانه ملی توصیف شده اند. البته باید همه این کتاب بررسی شود و موارد دیگر هم استخراج شود.

شایان ذکر است که علاوه بر این کتاب، فهرست توصیفی سفرنامه های فرانسوی و آلمانی هم در مجلداتی جداگانه چاپ شده که نگارنده فرصت واری آنها را نیافت.

۵. سفرنامه اورسل

ارنست اورسل، ترجمه علی اصغر سعیدی، چاپ اول، تهران، زوار، ۱۳۵۳، ص ۲۱۶-۲۲۶.

۶. سفرنامه اوژن فلاندن به ایران

اوژن فلاندن، ترجمه: حسین نورصادقی، چاپ اول، اصفهان، انتشارات چاپخانه روزنامه نقش جهان، ۱۳۲۴، ص ۹۳-۹۹.

۷. سفرنامه پرایس، ۱۸۱۱ م

جکسن در سفرنامه اش از این سفرنامه استفاده کرده است.

۸. سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان

یاکوب ادوارد پولاک، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چاپ دوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۸، ص ۶۰-۶۱ و ۳۲۴. هفتاد و هفت (سفرنامه)

۹. سفرنامه جیمز موریه، ۱۸۰۹ م

خانم لیدی شیل در خاطرات خود از این سفرنامه استفاده کرده است.

۱۰. سفرنامه حاجی پیرزاده

حاجی محمدعلی پیرزاده، به کوشش: حافظ فرمانفرمایان، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲، ج ۱، ص ۵۳.

۱۱. سفرنامه راجر استونس

با عنوان کشور صوفی بزرگ، به زبان انگلیسی، چاپ لندن، ۱۹۶۲ م، ص ۳۰-۳۱.

۱۲. سفرنامه ژاک موریر

ترجمه از انگلیسی به فرانسوی، چاپ ۱۸۱۸ م. مرحوم کریمان از این سفرنامه در ری باستان استفاده کرده است.

۱۳. سفرنامه سدید السلطنه: التذقیق فی سیر الطريق

محمدعلی سدید السلطنه مینابی بندرعباسی، تصحیح و تحشیه: احمد اقتداری، چاپ اول، تهران، بهنشر، ۱۳۶۲، ص ۱۷۷-۱۷۹.

۱۴. سفرنامه سر اوژلی، ۱۸۱۱-۱۸۱۲ م

به زبان انگلیسی، چاپ ۱۸۲۳.

۱۵. سفرنامه دروویل

۱۶. سفرنامه کرپورتر

سیاح انگلیسی در سالهای ۱۸۱۷-۱۸۲۰ م

مرحوم دکتر حسین کریمان از این سه سفرنامه در ری باستان استفاده کرده است. همچنین این کتاب از منابع لرد کرزن در ایران و قضیه ایران و جکسن در سفرنامه اش بوده است.

۱۷. سفرنامه هنیات ناصرالدین شاه قاجار

ناصرالدین شاه قاجار، به کوشش: ایرج افشار، چاپ اول، تهران، فردوسی و عطار، ۱۳۶۳، ص ۲۰۳-۲۰۴.

۱۸. سفرنامه ناصرالدین شاه

ناصرالدین شاه قاجار، به قلم: میرزا رضا کلهر، تهران، سنائی، ۱۳۵۵، ص ۲۷۰.

۱۹. سفرنامه مادام کارلاسرنا

آدمها و آیینها در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، چاپ اول، تهران، زوار، ۱۳۶۲، ص ۲۰۲-۲۱۱.

۲۰. سفری به دربار سلطان صاحبقران

هنریش بروگش، ترجمه محمد کردبچه، چاپ اول، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۹۳-۱۹۶.

۲۱. سه سفرنامه (هرات، مرو، مشهد)

قدرت الله روشنی (زعفرانلو)، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۷، ص ۶۹-۷۱.

۲۲. هراة الاخوان (سفرنامه)

محمد علی حبیب آبادی. بخش مربوط به قم این سفرنامه در میراث اسلامی ایران چاپ شده و بخش مربوط به حضرت عبدالعظیم (ع) آن به کوشش صادق برزگر در همین مجلد مجموعه مقالات کنگره حضرت عبدالعظیم (ع) (مقاله پنجم) چاپ شده است.

۲۳. مردم و دیدنیهای ایران: سفرنامه کارلاسرنا

کارلاسرنا، ترجمه غلام رضا سمیعی، چاپ اول، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳ ش، ص ۲۴۴-۲۵۶.

این سفرنامه ترجمه دیگری با این مشخصات هم دارد:

۲۴. یادداشت دیدار تهران، پایتخت ایران

دکتر ج. پرکینز. نویسنده، این نوشتار را در قالب نامه ای برای انجمن شرقی امریکا ارائه کرده است. این نوشتار ظاهراً تاکنون چاپ نشده است و جکسن در سفرنامه اش از صفحه ۵۸ دستنویس آن مطالبی در باب آثار باستانی ری نقل کرده است.

